

népetimológia szintjén hathatott a németre, s igen valószínűleg hatott is. Az új román név előtagja német jövevényelem, utótagja az ókori római név felelevenítése.

SZABÓ T. ÁDÁM

FEJÉR MEGYE HELYSÉGNEVEINEK RENDSZERE

Ez az írás első változatában szemináriumi dolgozatnak készült. Amikor tavaly az ELTE másodéves hallgatójaként témát kellett választani egy magyar nyelvészeti dolgozat megírására, szülőföldem, Fejér megye helységneveinek vizsgálatánál állapodtam meg. Érdekelte „a nevek világa”, története, eredete, változása. Mivel csak most kezdtem az ismerkedést a névtannal, olyan területet választottam, ahol már születtek mintául szolgáló feldolgozások, ugyanakkor szükség van a további, hasonló típusú részlettanulmányokra is. Elsősorban ÜRDÜG FERENC, Helységneveink keletkezéséről. Zala megye helységnevei alapján. (Bp., 1980. — Ugyanez a mű megközelítően azonos szöveggel megjelent a Magyar Névtani Dolgozatok 12. számaként is 1981-ben.) és JUHÁSZ DEZSŐ, Veszprém megye helységneveinek rendszere. (Bp., 1981. In: MNyTK. 160. sz. 253—63) tanulmányára támaszkodtam. JUHÁSZ írja bevezetésében: "KISS LAJOS kiadváló könyvének (Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp., 1978.) elkészültével megnyílt a lehetőség arra is, hogy akár a magyar névadás egészére, akár kisebb területekre vonatkozóan rendszerszerű vizsgálatokat végezzünk. A helyi érdekű összefoglaláson túl a kis egységek (megyék, tájak) névadásának leírása egy későbbi összehasonlító tipológia alapjait rakja le" (i. m. 253).

Az előbbiekben leírtak együttesen indokolják azt, hogy nem változtattam a rendelkezésre álló tipológiai kereten, s az anyag közlésének módja is megegyezik az idézett tanulmányokéval. Csupán azt jegyzem meg, hogy az egyes nevekre vonatkozó névtörténeti, etimológiai megállapítások kivétel nélkül

a FNESz.ből valók, illetve annak álláspontját tükrözik. Az összetett nevek egyes részeit aláhúzás és zárójelek különítik el egymástól, attól függően, melyik tagot kell az adott helyen névtanilag minősíteni.

A jövőben szeretném ezt a munkát folytatni, és az elkészült leírások anyagát más megyék névadásával összevetni. Az összeállt kép részletesebb elemzésének is akkor lesz igazán értelme.

I. Magyarok adta nevek

1. A névadás indítéka a táj (domborzat, vízrajz, növény- és állatvilág stb.), illetve a tájban levő valamilyen emberi létesítmény.

a/ Nyelvi eszköz a tájra, létesítményre utaló közszó, közszót tartalmazó összetétel. -- A Bicske (1270--79: Bykche) hn. alapjául a bik(k) 'bükkfa' erdő ' -cse képzős származéka szolgált. Bodajk (1150 k./13--14. sz.: ad montem Bodoctu): a község mellett elterülő Bodok-hegy neve vonódhatott át a településre, de az átvonódás fordított irányú is lehet. Csókakő (1229): a Csóka-hegyen épült Csókakő vára; neve a váraljai településre is átvonódott. A helynév előtagja a csóka madárnév, utótagja a kő 'sziklás hegy', amely gyakran szerepel hegyi várak nevében. /Fehérvár/csurgó (1227: Csorgo): a csurgó csurgó 'forrás' főnévből keletkezett. A falu egy forrás mellett létesült. Kajászó (1271: Keveozou): az elhomályosult összetétel előtagjában a kő főnév teljes töve (keve-), illetve a belőle képzett régi Keve személynév rejlik, utótagja pedig az aszó 'völgy' jelentésben. Kincsesbánya (1903: Kincses) előtagja a közeli Kincses-hegy nevéből vonódott el. A hegy onnan kapta a nevét, hogy keleti oldalánál nagy mennyiségű Szent László pénze található ("így hívják egy kihalt egysejtű állat /Nummulites/ érme alakú, kövesült vázait"). A helynév utótagja a bauxitbányászattal kapcsolatos. A község előző neve Gúttamási volt. Kőszárhegy (1864: Szárhegyi szőlőhegy): a Szárhegy helynév a 'kopasz hegy, tar hegy' jelentésű Szár-

-hegy-ről vonódott át a településre. A Kő- előtag a kőfejtéssel kapcsolatos. Sukoró (1495: Sokoro) alapszava a sokorú 'tekergős' melléknév 'domboktól és völgyektől át- meg átszel- delt terület' értelmében. /Szabad/hidvég (1344: Hydwegh): a Sión átvezető híd végének környékére utal. Szár (1326/27/1383: Zaar): a régi szar 'tar, kopasz' melléknévből (l. fentebb a Szárhegy-ről mondottakat). Pusztaszemélynévből is keletkezhetett. Székesfehérvár (1055: feheruaru rea): a Fehérvár utótag fehér kőből épült várra utal. „Az Árpád-kor elején a kőből való építkezés általában az uralkodóra volt jellemző, s ezért a fehér kőből emelt, esetleg fehérre is meszelt épületekhez a nagyszerűség, kiválóság, előkelőség, nemesség képze- te kapcsolódott. A Székes- előtag tkp. értelme 'királyi székhelyül szolgáló'.”

b/ A nyelvi eszköz a tájra, növénytakaróra, állatvilágra utaló közszó -s képzős származéka. -- /Magyar/almás (1329: Almas), /Rác/almás (1193: alma): az Almás helynevek olyan helyre utalnak, ahol a névadás idején sok volt az alma (vadalma). /Pusztaszemélynév egres 1863: „Fáncs, Bacs, Őrs és Egres pusztákkal”, /Sár/egres (1397: Egres superior): az egres helynevek az éger fanévnak éger változatából képződtek, jelentésük 'égerfaliget, égerfaerdő'. /Mező/szilas (1564: Mezezylas): a szil főnév származéka, jelentése 'szilfával benőtt hely'. Seregélyes (1258): olyan helyre utal, ahol a névadás idején sok volt a seregély.

c/ A nyelvi eszköz a tájra utaló közszó + -d képző. -- Sárospatak (1300) a sár 'ingovány, mocsár' főnévből képzett sáros melléknév származéka.

d/ A nyelvi eszköz a tájra, építményre utaló közszó + -i képző. -- /Bakony/kúti (1424: Kwthy): a kút főnév származéka. A vidék vízben szegény, ezért az itteni kútnak nagy volt a fontossága. Ercsi (1222 k.: erchy): az ér 'kis folyóvíz' -cs kicsinyítő képzős származékából.

A táj jellegére utaló jelzőket az összetett nevek előtagjaiban is találunk pl. Mezőszilas, R. Káposztásnyék stb.

2. A névadás indítéka a letelepült (v. letelepített) első lakosok nemzetisége, származása, törzsi eredete.

a/ A nyelvi eszköz népnév. -- Besnyő (1405: Besenew); Káloz 1326: Kaluz : a káliz 'izmaelita' népnévből keletkezett. /Nádasd/ladány (1283: Ladan): a Ladány helynévben valószínűleg egy iráni népcsoport neve rejlik.

b/ A nyelvi eszköz törzsnév. -- Jenő (1257: Jieneu), /Kápolnás/nyék (1632: Káposztás Nyek), /Sár/keszi (1337: Ke-zuo). Törzsnevekre jellemző elszórttságban jelentkeznek az országban, de nem törzsnevek a Berény-ek: /Csák/berény (1358: Chakberen), /Lovas/berény (1302/1419: louazberen). -- Nemzetiségre utaló elemeket az összetett helységnevek előtagjában is találunk (1. az utolsó fejezetet).

3. A névadás indítéka a letelepült lakosság foglalkozása. A nyelvi eszköz foglalkozásnév. -- A Csősz (1193: Chewz) helynév fejedelmi szolgálónépek településére utal. A főnévnek az Árpád-korban '(királyi) kikiáltó, hirdető' volt a jelentése.

4. A névadás indítéka a birtokos megnevezése.

A/ A birtokos megnevezése személynévvel.

a/ A nyelvi eszköz pusztá személynév. -- A Fejér megyei helységnevek között ez a névtípus szerepel a legnagyobb aránnyal. Hasznosnak találtam eredet szerint csoportosítani őket, bár elég sok még a bizonytalan etimológia. M a g y a r e r e d e t ű személynévekből: Adony (1332--7: Odon), /Alcsút/-doboz (1424: Doboz), Etyek (1469), Balinka (1193: Boinca), Pátka (1275: Patka), Füle (1002/1257/1772: Fyley) alapjául szolgáló személynév vagy a Fülöp ~ Filep személynév rövidülésses alakja, vagy pedig a fül ~ fil testrésznévből keletkezett. Gyúró 1340: Gyrou : a helységnév alapjául szolgáló személynév talán a gyúr ige folyamatos melléknévi igeneve, amely nagyon erős embert, „vasgyúrot” jelentett. Ivácsa (1270/1291: Iwanch), /Sár/bogárd (1459: Bogard), /Szabad/battyán (1326: Bathyan), Vereb (1330): a személynév alapja a veréb ~ vereb madárnév; Nagykarácsony (1537: Karachonzallas): a személynév + szállás típusból került ide a községösszevonáskor alkalmazott hivatalos névadással. („1952-ben Előszállásnak Kiskarácsonyszállás /1863: Hnt. 438/, Nagykarácsonyszállás /1863:

Hnt. 568/ stb. nevű községrészből, továbbá Alap lakatlan területrészéből Nagykarácsony néven községet alakítottak.") A Nagy- jelző miatt a községnév csak megszorítással sorolható ebbe a csoportba. Ugyancsak kategóriaváltással került ide Hantos (15. sz. eleje: Hantos egyháza -- legalábbis több névváltozata élt). -- N é m e t e r e d e t ű személynévekből: Dég (1138/1329: Dequ), Enying (1138/1329: Eneq), Isztimér (1193: Stamer), Mány (1321: Man), Perkáta (1417: Ketpolkárt), Vál (1269: Waal). -- S z l á v e r e d e t ű személynévekből: /Al/csút/doboz/ (1222/1550: Shut), Baracs (1293: Boroch), Bodmér (1311: Budmer); Csabdi (1274: Chopol): az eredeti névváltozatból a Csabdi alak végződés-cserével jött létre a -d képzős helynevek mintájára. /Fel/csút (1222/1550: Shut), Gárdony (1372: Gardon), Moha (1243/1248: Moha), /Nagy/veleg (1230: Velg), Iszka/szentgyörgy/ (1193: Izca), Pákozd (1150 k.: iuxta montem Pacostu), Zámoly (1193: Zamor). A Gánt (1662) helynévben is egy szláv eredetű Gan személynévet kereshetünk, de ez igen korán a magyarba kerülhetett, és magyar -t kicsinyítő-becéző képzővel kiegészülve vált -- pusztá személynévként -- helységnévvé. -- T ö r ö k e r e d e t ű személynévekből: Aba (1334), Alap (1055: oluphel rea), Csór (1330: Choor). Talán török eredetű személynévek -s és -ta kicsinyítőképzős származékai vannak a Tordas (1235: Turdas) és Vajta (1150 k./13--14. sz.: Boyta) nevekben is. -- L a t i n e r e d e t ű személynévből: Mór (1193: Mour). -- A személynév eredete b i z o n y t a l a n: Cece (1339/1353: bissenus de Ceche), /Pusztasza-
bolcs (1302: Zabouch), /Vértes/acsa (1330: Felacha); Tác (1560).

b/ A nyelvi eszköz személynév + -d képző. -- Pázmánd (1459: ? Paznan): az elsődleges névváltozatból n : n > m : n elhasonulással és a -d képző hozzátoldásával alakult ki a ma használatos névváltozat. Tabajd (1231: Thuboyd).

c/ A nyelvi eszköz személynév + -hida, -vár a, -tag. -- Úrhida (1009/1295 k.: Hurhida): egy Úr-nak hívott, vagy esetleg ragadványnévvél Úr-nak mondott személy birtokán levő híd-dal kapcsolatos. Csákvár (1231: Chakuara) első eleme nemzet-ségnév. „Csákvár volt a középkori Csák nemzetség egyik leg-

ősibb birtoka." /Kis/apostag (1469: Apostag): elhomályosult összetétel, előtagjában az Apos személynév, utótagjában pedig az 'egy darabban levő szántóföldek' értelmű tag főnév rejlik.

B/ A birtokos megnevezése közszóval történik.

/Sár/keresztes (1538: Keresztesek mayorya): idővel az eredeti szó szerkezetet a Keresztes (1662) névalak váltotta fel, amely arra utal, hogy a birtok tulajdonosa a jeruzsálemi ispotályos keresztesek (johanniták) lovagrendjének székesfehérvári konventje volt.

5. A névadás indítéka a helység templomának, kápolnájának védőszentje.

a/ A nyelvi eszköz pusztai védőszentnév. -- /Alsó/szent-iván (1352: Scenthyuan): Keresztelő Szent Jánosra utal, akit az ómagyar korban Szent-Iván-nak hívtak. /Iszka/szentgyörgy (1358: zenthgurgh), /Mező/szentgyörgy (1390: Zenthgywrgh), /Sár/szentágota (1344: Zentagota), /Sár/szentmihály (1436: Zentmihal).

b/ A templomcím + úr szó analógiájára keletkezett az országban sokfelé előforduló Keresztúr helynév. /Sár/keresztúr (1405: Kerezthwr), /Rác/keresztúr (1347/1378: Kerezthur).

6. A névadás indítéka feudális jogszokás.

A vásártartás jogával kapcsolatos Martonvásár (1270: Mortunvasara) neve. Az előtag a helységnek egykori Marton 'Márton' nevű birtokosára utal. A vámszedés jogával függ össze /Pusztai/vám (1678: Pusztai Vám).

II. Nem magyarok adta nevek

/Bakony/csernye (1341: Cherne): előzménye a szláv *črna 'fekete' melléknév, amely eredetileg a szomszédos hegyre vonatkozhatott. /Nagy/venyim (1799: Nagy Venyim) is szláv eredetű. Velence (1516: Velence) helység lakói velencei olaszok lehettek. A név etimológiailag azonos az észak-olaszországi Velencével. A magyarban Venece > Venence > Velence fejlődés ment végbe.

III. A névadás indítéka, a név eredete bizonytalan

Elő/szállás/ (1537: Elevzallas): a község nevének előtagja valószínűleg az elő 'elől levő, elülső' melléknév, de feltehető még az Eliq 'kormányzó, uralkodó' jelentésű török eredetű személynév is. Igar (1324: Igor): gondolhatunk török vonatkozásokra is, de valószínűbb az orosz Игорь személynév részvétele, amely török közvetítéssel kerülhetett át Magyarországra. /Kis/láng (1372: Láng): valószínűleg szláv eredetű, a lęę 'liget, kis erdő' jelentésű szóból, de figyelmet érdemel az a lehetőség is, hogy német személynév rejlik benne. Lepsény (1256: Vepsin), /Mező/komárom (1676: Komar), /Lajos/komárom (1827), Nadap (1193: Nodog), Soponya (1276: Supuna), /Uj/barok (1339: Baruk): talán szláv eredetűek. Valószínűleg szláv eredetű /Nagy/lók (1344: Lok) is a loky 'víztócsa' szóból, de feltehető még a magyar nyelvjárási lok 'lapály, völgy, szoros, rét' is. /Vértes/boglár (1193: Boclar) talán török eredetű. Polgárdi (1277: Pulgar): feltehető, hogy a kfn. purger 'város helyen lakó; városlakó' szóból származó magyar polgár főnév lett helynévvé. A polgár egykor a mezővárosok és falvak jobbágyi jogállású lakóit is jelölte. Szóba jöhet még a szláv származtatás is. Söréd (1439: Sered): valószínű, hogy a nyelvjárási sőre 'hizlalni való vagy meghizlalt szarvasmarha, göboly' főnév -d képzős származéka, de a csere 'erdő, bokros hely' is számításba jöhet.

IV.

Külön kívánok szólni néhány helységnévről, amely a hivatalos névváltoztatás eredményeként jött létre.

Mezőfalva (1951): A hantosszéki kunoktól lakott Újszállás idővel a cisztercita rend tulajdonába került Újmajor néven. 1810-ben József főherceg tanácsára a birtokot jobbágytelkekre osztották fel. 1811-ben a főherceg tiszteletére a falu Hercegfalva nevet kapta, amelyet 1951-ben Mezőfalvá-ra változtattak.

Szabadegyháza (1794: Szolga-Egyháza): Az elsődleges alak arra utalt, hogy a helység templomát egy Szolga-nak hívott ember vagy család alapította. A Szolgaegyháza helynév értelme az idők folyamán elhomályosodott, és új értelmezéssel cserélődött fel: 'szolgarendű személyek, uradalmi cselédek temploma'. Ezt a lakosok bántónak érezték, így 1948-ban a község nevét Szabadegyházára változtatták át.

Dunaújváros (1961): „A város északi részét a régi, falusias jellegű Dunapentele ... 1329: Penteley ... és 1238: ecclesie S. Pantaleonis ... alkotja. Ennek neve egy Árpád-kori monostorra emlékeztet, amelyet a görögkelati egyházban kiváltképpen tisztelt Szent Pantaleon vértanúnak szentelték... A Duna Vasmű és lakónegyede felépítésekor a helység a Sztáliváros /1951-től 1961-ig.../ nevet kapta. Ezt 1961-ben a Dunaújváros váltotta fel, amely a város új voltára és Duna melletti fekvésére utal.”

1952-ben Fejér megyében két község kapott új nevet. A nyelvi eszköz személynév, de nem a birtokosra utal. A név viselőjének tiszteletére és emlékére változtatták meg a helységek neveit. -- Beloianisz (1952): A Görögfalva-nak nevezett községet Nikosz Beloianisz emlékére nevezték el újra. -- Mátyásdomb (1952): A Feketepusztá nevű község Rákosi Mátyás hatvanadik születésnapja tiszteletére a Mátyásdomb nevet kapta.

V. A helységnévi előtagok

1. Meglevő vagy volt korrelációra, azon belül a megtelepülés idejére utalnak a következő előtagú nevek: Kisapostag, Kisláng, Nagykarácsony, Nagylók, Nagyláng, Újbarok, Óbarok.

2. Hegyek, hegységek, tájak közelségére való utalás: Bakonycsérnye, Bakonykúti, Vértessacska, Vértessboglár, Vértesskozma, Mezőkomárom, Mezőszentgyörgy, Mezőszilas.

3. Vizek közelségére való utalás: Dunaújváros, Sárkeresztes, Sárkeresztúr, Sárkeszi, Sárszentágota, Sárszentmihály, Sárszentmiklós.

4. Város közelségére való utalás: Fehérvárcsurgó.

5. A lakosság nemzetiségére való utalás: Magyaralmás, Rácalmás, Ráckeresztúr.

6. A település egykori jogállására való utalás: Szabadbattyán, Szabadhidvég az utóbbi helynév községszervezésből származó névösszevonásból származik.

7. A település egykori birtokosára (birtokosaira) való utalás: Csákberény, Lajoskomárom, Nádasdladány.

BARABÁS IRÉN

VÁLTOZÓ VIZEK - VÁLTOZÓ VÍZNEVEK. ADALÉKOK A VÖLGYSÉGI PATAK /HATÁRÁROK, HUTÉKRÓVE/ NÉVÉLETTANÁHOZ

BÁRCZI GÉZA „rendkívül fontos tétel”-nek nevezi, hogy a több lakott helyet érintő, nagyobb vizek /patakok/ nevemessze a legszilárdabb minden földrajzi név között.” /BÁRCZI GÉZA: A földrajzinév-adás általános kérdései. In: BÁRCZI G.: A magyar nyelv múltja és jelene. Gondolat, Bp., 1980. 210./ REUTER CAMILLO dolgozata a NÉVTÉRT-ben arra hívja fel a figyelmet, hogy a Völgység fő vízfolyása — mai nyelvhasználatban és rekonstruálhatóan — több néven szerepelt.

Nem volna tehát szilárd az elnevezés? Igaz, mondja BÁRCZI, van úgy, ha a földrajzi vagy gazdasági helyzet változása elősegíti, a más szemlélet új névhez vezet. /U.o., 209. p./ SZABÓ T. ATTILA pedig egyenesen ajánlja — éppen az eredeti vízrajzi és gazdálkodástörténeti állapotot megőrkítő nevek alapján — a beállott változások felvázolását. /SZABÓ T. ATTILA: A helynévgyűjtés jelentősége és módszere. In: Nyelv és múlt. Válogatott tanulmányok, cikkek. III. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1972. 340./

Aki a Völgység régi vízrajzát ismeri — mint REUTER CAMILLO — elfogadja, hogy a völgyek és mellékvölgyek egy-egy szakaszát ingoványos mocsár tette járhatatlanná, s időszakosan nyílt víztükrök is kialakulhattak. Az embernek az az érzése, mintha egy hatalmas törendszert partján járna. A ma baranyai Tófü község — a középkori Tolna része — a Györe és